

низькою чисельністю, що вже не можуть відновитися самостійно. У найпростішому випадку це розселення тварин з місць, де їх порівняно багато. Так велися роботи по ре-акліматизації зубра, бобра, плямистого оленя. У 30-ті роки на Україні проводилося розселення хохулі, але, на жаль, звірки в нових місцях не прижилися.

Великий досвід по відновленню зниклих популяції тварин набуто у Західній Європі та Америці. Наприклад, зусиллями спеціалістів США та Канади був врятований майже зниклий з лица Землі американський журавель. У 1965 — 1980 рр. у Баварії було випущено в природу понад 250 пугачів, яких купували для цього у Чехо-Словаччині, Югославії та зоопарках Німеччини. У ряді місць птахи прижилися і почали розмножуватись. Нині відомо вже 17 випадків успішного гніздування. У багатьох країнах ведуться роботи по ре-акліматизації сапсана, бородача, дрохв та інших птахів.

Відомий учений Б. М. Вєпринцев запропонував використовувати для майбутнього відтворення зникаючих видів консервацію генома. Для цього статурі і соматичні клітини зберігаються у глибоко замороженому і зневодненому вигляді. При відповідному розвитку науки ці геноми можуть бути використані для відновлення вимерлих видів, наприклад шляхом генної інженерії.

Охорона земноводних і плазунів

Порівняно з іншими групами хребетних тварин плазуни і земноводні не користуються особливою любов'ю у населення. Почуття огиди, боязні або навіть панічного страху — найпоширеніші емоції стосовно цих живих істот. Таке ставлення до плазунів та земноводних значно ускладнює і без того дуже скрутне становище з їх охороною й збереженням. А тим часом земноводні та плазуни відіграють значну роль у функціонуванні багатьох екосистем (тобто вони необхідні для нормального життя природи) і мають неабияке практичне значення. Досить лише перелічити основні позитивні якості та “заслуги” цих тварин.

Досягаючи нерідко величезної чисельності (сотні особин на 1 га суші, тисячі дорослих тварин на 1 га водної поверхні або тисячі пуголовків на 1 м³ води), земноводні знищують безліч різноманітних комах, у тому числі личинки комарів та інших кровососів, багато шкідників садів, городів, полів, лісів та лук. Значну користь приносять і ящірки, що також живляться комахами, та змії, що полюють на мишей, полівок, ховрахів, сарану тощо. У деяких біоценозах земноводні чи плазуни мають більше значення у кругообігу речовин та енергії, у знищенні комах, ніж усі птахи і ссавці.

У багатьох країнах земноводні та плазуни мають певне харчове значення. Найбільшою популярністю користуються жаб'ячі лапки, заради яких мільйони жаб стали предметом експорту. Черепахи та їхні яйця — традиційна їжа населення узбереж Центральної і Південної Америки, Індонезії і деяких островів. Різноманітні земноводні та плазуни постійно входять у меню різних племен тропічних країн. Деякі види плазунів є джерелом сировини для легкої промисловості. Панцир морських черепах дуже цінився, бо з його рогових щитків виробляли чудові гребінці, оправки для окулярів тощо, а шкіру крокодилів, великих змій та ящірок використовували для виготовлення чемоданів, сумок, взуття, поясів. Потреби в цій сировині навіть зумовили створення крокодилових ферм і справжнього крокодилівництва, оскільки хижацька експлуатація ресурсів крокодилів і морських черепах значно знизила світові запаси цих тварин. Певну роль відіграють земноводні та плазуни (насамперед жаби і ящірки) як кормова база інших хребетних, у тому числі хутрових звірів, багатьох птахів.

Виняткове значення мають земноводні для наукових експериментів у фізіології, медицині, біохімії, генетиці, а також для навчання студентів. Не випадково жабі навіть встановлений пам'ятник. Особливе місце в медицині посідає отрута змій. Крім широко відомих лікувальних засобів (різні мазі від радикуліту, захворювань суглобів тощо), із зміїної отрути виготовляють діагностичні препарати, бо точна діагностика деяких дуже небезпечних хвороб крові можлива лише із застосуванням отрути певних видів змій. Потреба у зміїній отруті в світі дуже велика і дедалі зростає, що зумовило створення серпентаріїв, а також спроби розводити цих цінних тварин. Отруйні шкірні виділення деяких земноводних в ос-

танні роки теж активно вивчаються з метою використання у медицині.

Нарешті, не можна ігнорувати і певне емоційне, естетичне та пізнавальне значення земноводних і плазунів. Ліс без пташиного гомону або луки без різнобарвних метеликів не можуть принести справжню радість людині. Так само якимось сумно буде на березі річки чи ставка без “хору” зелених жаб, у саду — без життєрадісного скрекоту квакш, а луки, узлісся та схили балок зразу змертвіють без метушливих смарагдових ящірок. А як цікаво спостерігати за життям земноводних і плазунів! Недарма їх почали утримувати в неволі і навіть розводити. Граціозність, яскравість забарвлення, оригінальність форм привертають до змії та ящірок дедалі більшу увагу.

Внаслідок різних причин чисельність земноводних і плазунів постійно зменшується, а багато видів опинилися на межі зникнення або стали дуже рідкісними. Такі види занесені до Червоної книги — міжнародної або тієї чи іншої країни.

У багатьох країнах Західної Європи земноводних і плазунів, зважаючи на виняткову корисність ропах, жаб, часничниць, тритонів, ящірок тощо, охороняють спеціальними державними постановами. Здійснюють й численні практичні заходи по збереженню цих тварин: у період міграції земноводних у водойми й назад деякі дороги перекривають на ніч, на інших встановлюють певні дорожні знаки, роблять спеціальні тунелі для переходу тварин або, навпаки, загорожі. Населення, особливо учні і студенти, беруть активну участь у врятуванні земноводних, переносять їх з одного боку дороги на інший, допомагають влаштувати водойми для розмноження цих тварин, стежать за чистотою і т. д.

Ми, на жаль, не можемо похвалитися таким свідомим ставленням до земноводних. Мабуть, читач не раз бачив дітей, які ходять по берегу річки чи ставка і полюють на жаб з рогаткою або лупцюють їх лозиною. Дорослі ж байдуже проходять повз цей прояв безглузлого вандалізму. А про якісь конкретні заходи населення щодо охорони жаб годі й мріяти. Немає сумніву: ставлення до тих живих істот або матеріальних чи духовних людських творінь, які не мають безпосереднього утилітарного значення, є найкращим показником загального культурного рівня населення.

Охороняти можна лише те, про що хоча б трохи знаєш. Які ж земноводні і плазуни мешкають на Україні? Фауна регіону налічує 18 видів земноводних та 20 видів плазунів. Хвостаті земноводні представлені плямистою саламандрою і чотирма видами тритонів (карпатський, альпійський, звичайний та гребенястий). Останні два види досить поширені і численні, інші види на території нашої країни зустрічаються тільки у Карпатах і занесені до Червоної книги СРСР та України (тритони) або будуть занесені найближчим часом (саламандра).

Безхвості земноводні України — це три види ропух (звичайна, або сіра, зелена та очеретяна), два види кумок (червоно- і жовточерева), звичайна часничниця, звичайна квакша і шість видів жаб (гостроморда, трав'яна, прудка, озерна, ставкова та їстівна). Більшість з цих видів поширені на всій або на значній частині території і досить численні.

Жовточерева кумка мешкає лише в Карпатах, прудка жаба зустрічається тільки у Закарпатті, нечисленна і занесена до Червоної книги. Очеретяна ропуха подекуди трапляється в північно-західній частині України, має низьку чисельність, що постійно зменшується, і занесена до Червоних книг України та ряду країн Європи.

З плазунів на Україні мешкають болотяна черепаха, два види безногих ящірок (веретільниця ламка та жовтопуз), середземноморський (кримський) гекон, шість видів справжніх ящірок (прудка, живородна, зелена, кримська, скельна та піщана), два види вужів (звичайний і водяний), п'ять видів полозів (жовточеревий, чотирисмугий, візерунковий, леопардовий та лісовий), мідянка і два види гадюк (звичайна та степова). З перелічених видів скельна ящірка, жовтопуз, гекон та леопардовий полоз на Україні зустрічаються тільки в Криму, з них три останні види занесені до Червоної книги як дуже рідкісні. При цьому кримський гекон та леопардовий полоз у нашій країні ніде, крім Криму, не живуть і занесені також до Червоної книги.

Лісовий і чотирисмугий полози поширені більше, але це також дуже рідкісні види, занесені до Червоної книги України. Чисельність решти видів полозів (візерункового та жовточеревого), а також мідянка зменшилася настільки, що нині ставиться питання про занесення і цих змії до Червоної книги. З гадюк степова уже внесена у цей сумний список,

звичайна ж чекає своєї черги, бо становище і цього виду викликає дедалі більшу тривогу. Отже, з десяти видів змії нашої фауни аж вісім перебувають у загрозливому стані і вимагають суворої охорони.

Щоб зрозуміти, які заходи необхідні для збереження земноводних і плазунів, розглянемо основні фактори, що впливають на розподіл та чисельність цих тварин на Україні.

Суцільне розорювання території становить дуже велику загрозу для існування більшості видів земноводних і плазунів, бо вони звичайно потребують умов цілини. На Україні ж орні землі займають близько 60 % загальної площі, а в окремих районах — ще більше. У правобережній частині степової зони, де відсутні степові заповідники і розораність території досягає 75 %, практично зникли степова гадюка, чотирисмугий полоз та мідянка — види, які є звичайними чи навіть численними на заповідних ділянках Лівобережної України. До умов ріллі пристосувалися лише деякі види, насамперед зелена ропуха та звичайна часничниця.

До повного зникнення усіх видів земноводних і плазунів призводить і суцільна забудова місцевості.

Розробка корисних копалин (вугілля, руди тощо), як правило, спричинює до повного знищення місць оселення більшості видів внаслідок зняття верхнього шару ґрунту, створення териконів або відвалів, засмічення території. Наступне формування комплексів наземних хребетних на порушених землях відбувається дуже повільно.

Добування будівельних матеріалів менш згубно позначається на земноводних та плазунах. У покинутих каменярнях звичайно зберігаються умови для існування полозів, мідянки, деяких ящірок. Однак під час добування каменю нерідко руйнуються місця зимівлі змії, що призводить до повної (взимку) або значної загибелі цих тварин.

У піщаних кар'єрах в результаті утворення дрібних прісних водойм розмножуються деякі земноводні. Зокрема, для рідкісної очеретяної ропухи такі кар'єри є улюбленим місцем розмноження і оселення на Україні, а в Прибалтиці вони часом бувають єдиним притулком цього виду. Зрозуміло, однак, наскільки хиткий стан популяції, які залежать від наявності тимчасових водойм на дні кар'єрів. Ділянки, залишені під піщані кар'єри, нерідко залишаються останнім притулком

для піщаної ящірки у місцях, що підлягли суцільному залісенню. У міру освоєння цих ділянок ящірка тут поступово зникає.

Вирубання лісів негативно впливає на одні види, позитивно — на другі і майже не позначається на загальній чисельності третіх. Так, вирубування букових лісів у Карпатах зумовлює зменшення чисельності, а місцями і зникнення саламандри, квакші, вєретільниці. У місцях лісових порубів помітно зменшується чисельність карпатського та альпійського тритонів, при цьому однією з основних причин цього є застосовувана технологія лісовивезення: використання важкого автотранспорту на тимчасових ґрунтових дорогах призводить до утворення глибоких колій, наповнених водою, де концентруються тритони у період розмноження, які в масі гинуть (як самі особини, так і їхня ікра) під колесами машин та при висиханні калюж. Навпаки, чисельність прудкої та живородної ящірок, звичайної вужа, звичайної гадюки, зеленої та звичайної ропухи, трав'яної жаби у Карпатах і Поліссі на порубах збільшується. Однак у лісостеповій та степовій зонах вирубування лісів спричинює зникнення звичайної гадюки, живородної ящірки, звичайної ропухи, а також звичайного і гребенястого тритонів.

Садіння лісу також може завдавати великої шкоди, якщо воно ведеться без урахування особливостей місцевих біоценозів. Так, суцільне залісення піщаних річкових терас, що широко практикується на Україні, призводить до зникнення більшості степових та пісколюбних видів тварин, у тому числі піщаної ящірки, степової гадюки, жовточеревого полоза. Заміна природних байрачних та кілкових лісів степової зони монокультурами сосни чи білої акації різко збіднює видовий склад усіх груп тварин. У Карпатах зменшення кількості плямистої саламандри поряд з іншими причинами зумовлена заміною природних букових лісів штучними ялиново-смерковими насадженнями. У степовій зоні висаджування лісосмуг уздовж схилів балок та ярів, на берегових кручах необхідне (боротьба з ерозією ґрунтів), однак воно нерідко спричинює поступове згасання популяцій жовточеревого полоза, зеленої та кримської ящірок, які раніше були витіснені на ці непридатні землі суцільним розорюванням прилеглих територій.